

KULT NAJSWIĘTSZEJ MARII PANNY W MIEŚCIE MALBORK W ŚREDNIOWIECZU

Słowa kluczowe: Maryja, Malbork, krzyżacy, kult maryjny, liturgia, średniowiecze

Keywords: Mary, Malbork, Teutonic Knights, Marian devotion, liturgy, Middle Ages

Schlüsselwörter: Maria, Malbork, Deutscher Orden, Marienverehrung, Liturgie, Mittelalter

Liturgiczny i pozaliturgiczny kult Najświętszej Marii Panny sięga korzeniami początków chrześcijaństwa, następnie zaś był systematycznie rozwijany¹. Jednym z jego wielu nosicieli był założony w końcu XII w. zakon rycerski zwany u nas krzyżackim, w Niemczech zaś niemieckim, który obrał sobie Maryję za patronkę. Jego pełna nazwa to Zakon Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie².

W XIII w. korzystając z pomocy duchowej, politycznej, ludzkiej oraz materialnej papieży i cesarzy, jak też książąt polskich, zakon ten zbudował państwo w Prusach, podporządkowując sobie autochtonów, tworząc własną administrację opartą na konwentach, sprowadzając kolonistów niemieckich z Rzeszy, zakładając wsie i miasta. W latach 1308–1309 zakon zajął także Pomorze Gdańskie, a w ciągu XIV w. usiłował również podbić do 1386 r. pogańską Litwę³.

Kult maryjny w zakonie krzyżackim przejawiał się w różnych formach, zarówno w trakcie podboju Prus, jak też i później, gdy krzyżacy zaczęli uważać Maryję za

* Prof. dr hab. Wiesław Długokeński – historyk, specjalista w zakresie historii Prus, zakonu krzyżackiego oraz miast średniowiecznych; kierownik Zakładu Historii Powszechnej Średniowiecza w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego, e-mail: wieslaw.dlugokecki@ug.edu.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1566-637X>.

¹ M. Zachara, *Maryja: VI. Kult*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XII, Lublin 2008, k. 33–37.

² Zob. *De primordiis ordinis Theitonici narratio*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. I, Leipzig 1861: *Nominati vero capellanus [Konrad] et camerarius [Burchard] [...] hospitale prescriptum [założony przez mieszczan z Bremy i Lubeki] in honore sanctw Dei genitricis virginis Marie inchoantes, quod principali nomine sancte Marie Theutonico-rum in Jerusalem nuncuparunt [...]*.

³ M. Biskup, G. Labuda, *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988; *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, pod red. M. Biskupa, R. Czai, Warszawa 2008.

patronkę nie tylko zakonu, ale też całej podbitej przez nich krainy. Jedną z nich było upamiętnienie przez nazwy miejscowe, jak też poprzez wezwania kościołów i kaplic⁴.

Pierwszą z nich był ojkonim Marienwerder, tzn. Żuława lub wyspa Maryi, czyli Kwidzyn, nazwany tak w 1233 r.⁵ Gdy około 1280 r. siedzibę jednego z komturstw przenoszono z Santyra w nowe miejsce, nazwano ją zamkiem Świętej Marii (*castrum Sanctae Mariae*), a założone obok zamku miasto nazwano raz (1284) miastem Świętej Marii (*civitas Sanctae Mariae*)⁶, co po niemiecku brzmiałoby Marienstadt. W przywileju z 1286 r. miasto nazwano „nowym miastem obok zamku Świętej Marii” (*nova civitas iuxta castrum Sancte Marienburch*)⁷. Ostatecznie odrębna nazwa miasta nie utrzymała się. Już w 1293 r. niejaki Józef został określony jako obywatel (mieszczanin) zamku Świętej Marii (*civis Castris sancte Marie*)⁸, po niemiecku Marienburg. Niewykluczone, że nazwa zamku i miasta zadecydowała o wyborze Malborka na siedzibę domu głównego zakonu⁹.

Jak już wspomniano, innym sposobem uczczenia patronki zakonu było nadawanie świątyniom wezwań maryjnych. Kościół na malborskim zamku wysokim zapewne od początku nosił to wezwanie, chociaż źródłowo po raz pierwszy poświadczono zostało to dopiero w 1394 r.¹⁰ Posąg Marii z Dzieciątkiem umieszczono we wschodnim oknie tegoż kościoła (kaplicy zamkowej)¹¹.

Już w 1284 r. w przywileju dla wsi Koniecwałd, a zatem przed wystawieniem przywileju lokacyjnego dla miasta Malbork, wzmiankowany był pierwszy pleban, czyli proboszcz malborski, imieniem Gerhard¹². Zapewne w tym samym czasie rozpoczęto budowę kościoła parafialnego, która trwała kilka dekad¹³. Przez ponad

⁴ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen-Patrozinien im Deutschordenslande Preussen bis 1525*, ZGAE 22(1926), s. 343–464; B.M. Rosenberg, *Marienlob im Deutschordenslandes Preussen. Beiträge zur Geschichte der Marienverehrung im Deutschen Orden bis zum Jahre 1525*, w: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden im Einzeldarstellungen*, hg. v. K. Wieser OT, Bad Godesberg 1967, s. 321–337; M. Dygo, *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich w XIX–XV w.*, ZH 52/2(1987), s. 237–268; S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezkańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, Toruń 1990; W. Rozykowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państw zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006.

⁵ H. Górniewicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980, s. 99–100.

⁶ *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PUB), Bd. I, 2, hg. v. A. Seraphim, Königsberg Pr. 1909, nr 446: *dominus Gerhardus plebanus Civitatis sancte Marie, Meneko ibidem scultetus*. Chodzi o przywilej lokacyjny dla wsi Koniecwałd, znany z transumtu z 23 I 1306 r. mistrza krajowego Konrada Sacka. Dokument lokacyjny został wystawiony na zamku Świętej Marii (*Datum in castro sancte Marie*).

⁷ PUB, I, 2, nr 348. Przywilej ten, znany z transumtu z 1304 r., nosi datę 1276 r., ale jest to pomyłka, co wynika zarówno z analizy listy świadków dokumentu transumowanego, jak też przeniesienia siedziby komturstwa z Santyra do Malborka około 1280 r. Zob. J. Powierski, *Chronologia początków Malborka*, ZH, 44, 1980, z. 2, s. 5–32.

⁸ PUB, I, 2, nr 603.

⁹ M. Dygo, *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich*, s. 8 i przyp. 13.

¹⁰ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte*, s. 450; W. Rozykowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei*, s. 79, 163.

¹¹ M. Dygo, *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich*, s. 9.

¹² PUB, I, 2, nr 446.

¹³ Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussensland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg 2007, s. 586–588. W 1407 r. wzmiankowano ołtarz

stulecie wezwanie fary miejskiej nie zostało jednak odnotowane w zachowanych źródłach. Dopiero gdy dnia 13 kwietnia 1416 r. Johann von Wallenrode, arcybiskup Rygi, potwierdził wybór Jana Abecziera na biskupa warmińskiego, dowiadujemy się, że odpowiedni dokument arcybiskupa został wystawiony *in ecclesia parochiali sancte Marie virginis opidi Marienburg dicte Pomezaniensis diocesis*. Wśród świadków obecny był Jakub Magnus, oficjał kurii warmińskiej, a także proboszcz malborski Nicolaus Cleyn oraz inni duchowni i świeccy¹⁴. Dokument ten pominęła Erika Tidick, która uznała, że fara była pod wezwaniem św. Jana Ewangelisty¹⁵. Natomiast znalazł go Waldemar Rozynkowski, ale przyjął, że to pomyłka i konfirmację arcybiskup wystawił w kaplicy zamkowej, która nosiła wezwanie maryjne¹⁶. Istotnie, wątpliwości budzi fakt, że wezwania tego nie potwierdzają późniejsze źródła. W wizytacji fary z 1637 i 1654 r. podano, że nosi ona wezwanie świętych apostołów Filipa i Jakuba. Dopiero w wizytacji z 1669 r. zapisano, że kościół posiada wezwanie św. Jana Ewangelisty, co miałyby wynikać ze starych indulgencji, czyli odpustów (zresztą niezachowanych), a dopiero drugim wezwaniem jest wezwanie świętych Filipa i Jakuba¹⁷. Najprawdopodobniej doszło do mylnego przypisania kościołowi wezwania obu świętych, za czym przemawia fakt, że w obu wizytacjach nie odnotowano poświęconego im ołtarza¹⁸. Tymczasem nie ma powodu, aby przypuszczać, że w dokumencie arcybiskupa ryskiego zaszła pomyłka. Wyklucza to obecność proboszcza malborskiego, wyraźne wskazanie, że miejscem wystawienia dokumentu jest malborski kościół parafialny, jak też brak wśród świadków członków zakonu krzyżackiego, zarówno rycerzy, jak i prezbiterów. Podwójne wezwanie maryjne dla kaplicy zamkowej i fary nie było czymś nadzwyczajnym, gdyż nosiły je kaplica zamkowa w Gdańsku i fara Głównego Miasta (kościół Mariacki)¹⁹.

Niełatwo wyjaśnić, w jaki sposób doszło do zapomnienia o pierwotnym wezwaniu fary miejskiej. Wiadomo, że w ciągu prawie trzech lat oblężenia miasta Malborka (1457–1460), które za sprawą burmistrza Bartłomieja Kreczemera-Blumego przeszło na stronę zakonu, kościół był systematycznie ostrzeliwany z zamku i najprawdopodobniej został gruntownie zniszczony²⁰. Jego odbudowa trwała kilkadziesiąt lat i nie została ukończona²¹. Być może w tym czasie utracie uległa pamięć o wezwaniu maryjnym, ale odrodziła się pamięć o wezwaniu św. Jana Ewangelisty.

główny (*der hoe altar*) tegoż kościoła, a także wyłożoną przed nim posadzkę (*estrich*), jak też inny ołtarz z obrazem. W kościele przed ołtarzem pochowano proboszcza Jana von Mindena (zm. ok. 1404 r.); zob. Johann von Posilge, *Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419) zugleich mit des auf Preussen bezuglichen Abschnitten aus der Chronik Detmar's von Lübeck*, hg. v. E. Strehlke, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. III, Leipzig 1866, s. 287.

¹⁴ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Urkunden und Regesten zur Geschichte Ermlands*, hg. v. C.P. Woelky, Bd. III, Braunsberg 1874, nr 512; zob. też A. Eichhorn, *Geschichte der ermländischen Bischofswahlen*, ZGAE I(1860), s. 122–123.

¹⁵ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte*, s. 446, 457.

¹⁶ W. Rozynkowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei*, s. 94, przyp. 101.

¹⁷ N.N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für Diöcese Ermland” 38(1906), s. 83.

¹⁸ N.N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, s. 80, przyp. 3.

¹⁹ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte*, s. 367, 449.

²⁰ W. Długokęcki, *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004, s. 168.

²¹ Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur*, s. 587–588.

Należy zauważyć, że wezwanie św. Jana Ewangelisty dla fary tworzy pewną całość z wezwaniem maryjnym kościoła zamkowego, zgodnie ze słowami Chrystusa wypowiedzianymi na krzyżu: *A gdy Jezus ujrzał Matkę i ucznia, którego miłował, stojącego przy niej, rzekł do Matki: Niewiasto, oto Syn twój! Potem rzekł uczniowi: Oto Matka twoja! I od owej godziny wziął ją ów uczeń do siebie* (J 19,26-27). W takim razie podwójne wezwanie fary miałoby podkreślić szczególną więź między zakonem a miastem. Wezwanie maryjne miała katedra biskupia w Kwidzynie, a współpatronem był św. Jan Ewangelista (1343 r.), wzmiankowany w 1475 r. jako patron diecezji pomezańskiej²². Nie było to jednak regułą, skoro katedra we Fromborku nosiła wezwanie NMP i św. Andrzeja²³.

Zachował się instrument notarialny o ogłoszeniu bulli papieskiej (24 września 1455 r.) – o ekskomunice Związku Pruskiego – przez proboszcza malborskiego Martina Alwera z 24 kwietnia 1456 r., z pieczęcią proboszcza odcisniętą w czerwonym wosku i przywieszoną na biało-czarnym skręconym sznurze. Wizerunek napieczętny przedstawia dwie postacie: po lewej stronie mniejszą z podniesioną ręką – oranta, i większą po prawej stronie – zapewne Najświętszą Maryję Pannę z Dzieciątkiem Jezus²⁴. Nie jest to oczywiście argument potwierdzający wezwanie fary malborskiej, ale niewykluczone, że taki wybór wizerunku napieczętnego miał z nim związek²⁵.

Jednym z przejawów kultu maryjnego w Malborku była fundacja kaplicy i wikarii na zewnętrznej Bramie Przewozowej, znanej później także pod nazwami Brama Mariacka i Brama Sztumska²⁶. Wewnętrzna Brama Przewozowa, do dzisiaj zachowana, była wzmiankowana już w drugiej połowie XIV wieku. Jej nazwa nawiązuje do przeprawy promowej przez rzekę Nogat, która znajdowała się w miejscu dzisiejszego mostu drogowego. Budowa bramy zewnętrznej, razem z odcinkiem umocnień miejskich, wynikała z chęci wzmocnienia obronności miasta od południa po doświadczeniach 1410 r., gdy miasto zostało zdobyte przez wojska polsko-litewskie. Wał zewnętrzny od strony południowej wzmiankowany już w roku 1431. Wówczas zbudowano zewnętrzną Bramę Przewozową, obecnie niezachowaną. Natomiast kaplica została wzniesiona na przyporach między obiema bramami²⁷. Z 1443 r. pochodzi wzmianka o przekazaniu przez Konrada Westfała czterech guldenów reńskich „Naszej Drogiej Pani na Bramie Przewozowej”²⁸. Jednak dokument fundacyjny wystawił wielki mistrz

²² E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte*, s. 372, 446, 450.

²³ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte*, s. 439

²⁴ Geheimes Staatsarchiv, Preussische Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. HA., Staatsarchiv Königsberg, Pergamenturkunden, Schieblade XV, 34, 35, XIV, 4; zob. *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*, Bd. II, 1438–1467, hg. v. E. Weise, Marburg 1955, nr 330, s. 178; M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 437–438.

²⁵ Zob. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 215.

²⁶ Nawiązując do wcześniejszej pracy: W. Długokęcki, *Kaplica i wikaria Najświętszej Marii Panny na Bramie Przewozowej w Malborku w średniowieczu*, w: *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, pod red. B. Śliwińskiego, „Studia z dziejów średniowiecza” nr 10, Malbork 2004, s. 61–73.

²⁷ Zob. W. Długokęcki, *Kaplica i wikaria Najświętszej Marii Panny na Bramie Przewozowej*, s. 66.

²⁸ B. Schmid, *Die Befestigungsanlagen der Marienburg*, „Altpreussische Forschungen” 5(1928), s. 71, 75–76. W 1444 r. Barbara Legenitzynie przekazała 2 małe grzywny *Unser Liben Frauwen zcu*

Konrad von Erlichshausen dopiero 2 stycznia 1448 r. na zamku malborskim, świadkami zaś byli: wielki komtur, podskarbi i kapelan wielkiego mistrza²⁹.

Wielki mistrz podał w swoim dokumencie dwa powody fundacji. Były to: wielka łaska i cudowne dzieła, które Bóg Wszechmogący przez Matkę Bożą na Bramie Przewozowej miastu Malbork publicznie uczynił, jak też obowiązek każdego człowieka do czynienia dobrych uczynków, aby uzyskać zbawienie. Zatem dla chwały Boga Wszechmogącego i Jego Matki Marii, za dojrzałą radą dygnitarzy, na pożytek zakonu, obecnego wielkiego mistrza, jego zmarłych poprzedników i przyszłych następców, ufundował wieczystą mszę i wikarię w kaplicy na Bramie Przewozowej, gdzie jest zbudowany ołtarz, na którym stoi wizerunek NMP namalowany na deskach.

Następnie uregulowano podstawy materialne fundacji. Wikariusz otrzymał jako uposażenie 12 grz. rocznie, jak też działkę przy młynie, gdzie mógł zbudować dom i założyć ogród. Ustępujący z prebendy lub zmarły wikariusz powinien zostawić 10 małych grz., resztę zaś mogą zabrać jego spadkobiercy. Tymi pieniędzmi powinna dysponować rada i w ciągu czterech miesięcy przeznaczać je tylko i wyłącznie na cele związane z wikarią, np. remont mieszkania albo paramenty i utensylia dla kaplicy. Ewentualne spory między wikariuszem a radą rozstrzygać będzie wielki mistrz. Na końcu ustalono, że wikariusz kaplicy będzie zajmował taką samą pozycję, jak wikariusze w farze malborskiej, to znaczy zwierzchnikiem wikariusza będzie tutejszy proboszcz.

Prawo patronatu w kaplicy, to znaczy przedstawiania biskupowi kandydata do objęcia wikarii, wielki mistrz przyznał władzom miasta. Zastrzegł jednak, że pierwszym kandydatem jest ksiądz Mikołaj. Jego następcę rada miejska powinna przedstawić biskupowi w ciągu dwóch miesięcy, a jeśli tego nie zrobi, prawo prezentacji przechodzi na wielkiego mistrza. Rada została zobowiązana do wypłacania wikariuszowi przyznanego uposażenia dwa razy w roku: na Wielkanoc i św. Michała po 6 grz. Miasto zostało także zobowiązane do wyposażenia kaplicy w utensylia i paramenty, świece, wino oraz komunikanty. Pół roku później władze miasta potwierdziły osobnym dokumentem przejęcie patronatu nad wikarią i zobowiązały się do wypełniania nałożonych na nie obowiązków³⁰.

Z dokumentu biskupa pomezkańskiego Jana Kerstaniego z 1496 r. wynika, że w 1448 r. biskup Kacper Linke wydał rozporządzenie dotyczące podziału ofiar składanych we wskazanej wyżej kaplicy. Miano je dzielić na trzy równe części: między proboszcza parafii, władze miasta i samą kaplicę³¹. W związku z tym należy sądzić, że kaplica otrzymała także dokument odpustowy, który jednak nie zachował się.

Przekaz o wielkiej łasce i cudownych dziełach uczynionych przez Boga za pośrednictwem Maryi, który znalazł się w dokumencie fundacyjnym kaplicy, dotyczy

Marienburg of dem Heiligengeiste thore. Zob. Archiwum Państwowe w Gdańsku, archiwum miasta Malborka, 508, 1328, s. 172. Oczywiście jest to pomyłka pisarza.

²⁹ J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*, Königsberg Pr. 1824, nr 26.

³⁰ J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*, nr 28.

³¹ W. Długokęcki, *Kaplica*, s. 64. Podział dochodów z ofiar wiernych stał się przedmiotem konfliktu między radą miejską a biskupem pomezkańskim. Rada 20 listopada (*am Sonntag noch Elisabeth*) 1513 r. skierowała w tej sprawie list do biskupa warmińskiego Fabiana Luzjańskiego, uważając, że biskup otrzymuje zbyt wiele. Zob. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 1031, s. 97 (155).

zapewne zdarzenia opisanego w liście skierowanym do wielkiego mistrza 24 grudnia 1443 r. przez malborskie cechy i rzemieślników, jak też biednych ludzi w mieście i na przedmieściu Malborka³². Zdarzyło się, że ogień z domu pewnego biednego człowieka przeszedł na słomiane dachy domów stojących obok siebie i na słodownię lichwiarzy (*dy melczhewßer der wucherer*). Jednak domy ludzi biednych, mimo że suche i stare, nie spaliły się do cna i pozostały niezniszczone, bez dwóch lub trzech. Ogień objął także słodownię, która stała najbliżej miasta. Z powodu silnego wiatru ogień przez mury i fosy zaczął przedostawać się do miasta, które mógł strawić pożar. Wówczas pobożni ludzie padli na kolana, zaczęli się modlić z podniesionymi rękami do Maryi Dziewicy, krzycząc i płacząc. Wtedy wiatr zmienił kierunek i zaczął wiać od strony miasta i, jak napisali autorzy listu, to zdarzyło się wobec wszystkich ludzi³³. Prawdziwość informacji o pożarze na przedmieściu Malborka w tymże czasie nie ulega wątpliwości, potwierdza ją bowiem pochodzący z tego roku wpis w księdze ławniczej, w którym wzmiankowano pogorzelsko, na którym stała słodownia³⁴.

Nasuwa się pytanie o początki kultu maryjnego w kaplicy Bramy Przewozowej. Od razu należy odrzucić jego genezę wywiedzioną z rzekomego dokumentu księcia Warcisława z 1203 r., znanego z transumptu Filipa I (księcia wołogojskiego) z 29 października 1556 r., gdyż jest to bezsprzecznie falsyfikat³⁵. Za niewiarygodny należy uznać również przekaz Szymona Grunaua z początków XVI w. o wybudowaniu w 1282 r. podczas wznoszenia zamku malborskiego kaplicy dla uczczenia NMP, obok której powstały karczmy dla przyjezdnych, a ponieważ składano tu duże ofiary i wieść o tym szeroko się rozniosła, mistrz krajowy Herman (czy Henryk) von Schönberg, skądinąd nieznany, postanowił przenieść tu siedzibę konwentu z Santyry. Z kolei Lucas David utożsamiał miejsce, w którym zbudowano Malbork, z pruską nazwą Algo³⁶. Oba te przekazy J. Voigt próbował połączyć w całość. Badacz ten uznał za Lucaszem Davidem, że Alyem oznacza również nazwę miejscowości w miejscu późniejszego Malborka. W tymże miejscu (tu za Grunauem) miała powstać przeprawa przez Nogat, karczmy i kościół (kaplica), wreszcie miasto Malbork³⁷. Tymczasem była to nazwa pruskiej małej ziemi (terruli), której centrum znajdowało się w Postolinie, miejsco-

³² J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*, nr 26.

³³ J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*. Jednocześnie list zawiera ostrą krytykę klimatu obyczajowego w mieście. Zob. A. Bludau, *Gab es im Ermland eine husitische Bewegung*, ZGAE 22(1926), s. 56.

³⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku, archiwum miasta Malborka, 508, 1328, s. 163: w wyniku podziału majątku ze szwagrem Cristoferem Hannus Vater otrzymał m.in. *dy brantstadt vor der stadt, do das melczhws offe gestanden hat* (1443).

³⁵ W. Długokęcki, *Kaplica*, s. 69. Jako autentyczny traktował go jeszcze J. Bender, *Ueber Zantir*, ZGAE 2(1861–1863), s. 193, 195, przyp. 5.

³⁶ W. Długokęcki, *Kaplica*, s. 69–70.

³⁷ J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*, s. 1 i przyp. 1–2, 22. Por. S. Kwiatkowski, *Klimat religijny*, s. 89, który nie odrzucał tego przypuszczenia, zapewne pod wpływem późniejszych przekazów źródłowych, mających jego zdaniem potwierdzać funkcjonowanie kaplicy w pobliżu miasta już w końcu XIV w. (o czym niżej). Zob. też: PUB, Bd. I, 1, hg. v. [R.] Phillipi, [C.P.] Woelky, Königsberg i. Pr. 1882, nr 233, s. 172.

wości położonej na południowy wschód od Sztumu, odpowiadającej terytorialnie późniejszemu wójtostwu sztumskiemu³⁸.

Najwcześniejsze zachowane informacje, które można by w związku z powyższym pytaniem rozpatrzeć, pochodzą z początków XV wieku. Pierwsza dotyczy wypłacenia w 1400 r. z kasy wielkiego mistrza 2 grz. 3 wiardunków za pomalowanie obudowy do obrazu Naszej Pani przed najbardziej wysuniętą kratą³⁹. Interpretacja tej wzmianki sprawia trudności. Wyraz *Gehäuse* był rozumiany przez anonimowego autora malborskich „kościelnych starożytności” jako część ołtarza szafiastego z drzwiami, ozdobionymi zapewne figurami świętych⁴⁰. Z kolei przez *Gatter* rozumiał nasz anonimowy autor bramę⁴¹. Jednak i ta interpretacja nasuwa wątpliwości. Słowo to nie jest przecież synonimem słowa brama, ale może być jej częścią jako (drewniane, metalowe) zamknięcie (*Torgatter*). Właściwsze byłoby więc użycie słowa brama, nie zaś krata, tym bardziej jeśli przy jego pomocy chcemy określić położenie innego dużego obiektu, jakim byłaby kaplica⁴². Nawiązując do poglądów J. Voigta, nasz anonimowy autor sądził, że ta stara kaplica została rozebrana po 1410 r., a to w związku z wspomnianą już rozbudową umocnień Malborka od strony południowej nową linią murów⁴³.

Kolejne informacje, które wiązano z kaplicą, pochodzą już z okresu po 1410 r. W 1412 r. zapłacono z kasy komtura zamkowego 8,5 wiardunka (= 1 grz. 2,5 wiardunka) za wykonanie tabernakulum i cyboriów (obudowy nad obrazem? puszek na komunikanty?) do obrazu (maryjnego?) nad bramą⁴⁴. Wzmiankę tę trudno zinterpretować. Czy to znaczy, że nad ówczesną Bramą Przewozową (później wewnętrzną) stał już prototyp przyszłej kaplicy? Zarówno obraz, jak i tabernakulum oraz cyboria musiały się przecież znajdować w pomieszczeniu zamkniętym. Natomiast w 1413 r. malborski komtur zamkowy zapłacił pewnemu rybakowi 4 skojce za przewiezienie obrazu Naszej Pani z Gniewu, który tu z przodu na bramie stoi, nie podano jednak, gdzie się ona znajduje⁴⁵. Jeśli obraz ten związany był z Malborkiem, to nasuwa się pytanie, dlaczego w 1410 r. nie został przeniesiony z miasta na broniony zamek malborski, a przewieziono go do Gniewu, i teraz powracał. Niewykluczone, że chodziło o obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, który znajdował się w kaplicy zamku w Gniewie, a w 1413 r. został przewieziony do Malborka na polecenie wielkiego mistrza

³⁸ S. Szczepański, *Pomezania pruska. Dzieje osadnictwa w XIII–XV wieku*, Olsztyn 2016, s. 200–218.

³⁹ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hg. v. [E.] Joachim, Königsberg Pr. 1896, s. 64: *vor das gehuse zu molen zu unser frauen bilde vor dem vordirsten gatter*.

⁴⁰ Zob. jednak *Das Marienburger Tresslerbuch*, s. 103: *gehuse zu sente Elyzabeth of dem huse* (1401). W tym przypadku byłaby to raczej tylko rama.

⁴¹ *Kirchliche Alterthümer*, s. 5–6.

⁴² Zob. *Das Marienburger Tresslerbuch*, s. 334: zapłacono 10 skojców za dwie *gater* w murach przy kanałach ściekowych (1405).

⁴³ *Kirchliche Altertümer*, s. 6.

⁴⁴ *Das Ausgabebuch des Maarienburger Hauskomtur für die Jahre 1410–1420*, hg. v. W. Ziesemer, Königsberg 1911, s. 49–50: *Mattias Jungen ist vordinget das tabernakel und dy cziborien czu machen obir dem thore czu dem bilde vor 8,5 fird*. (najpierw zapiska została przekreślona, następnie zaś wpisana powtórnie).

⁴⁵ Tamże, s. 112: *item 4 sc. dem fischer, der Unser Frauen bilde von der Mewe furte, das do vorne am thore stet*.

Henryka von Plauena, wcześniej komtura gniewskiego. Zwraca także uwagę fakt, że obraz przewożony był (chyba) bez asysty, a zatem nieuroczyście. Nie chodziło o ten sam obraz, skoro zgodnie ze wzmianką z 1412 r. jakiś obraz już nad bramą wisiał. W każdym razie obie te wzmianki nie dają się połączyć w jedno.

W dyskusji nad początkami kaplicy na Bramie Przewozowej istotne znaczenie ma analiza obrazu wspomnianego w przywileju fundacyjnym jako *bild Unser Lieben Frouwen an bretern gemolet*⁴⁶. Hipotezy związane z tym dziełem, obecnie zaginionym, omówił Adam S. Labuda⁴⁷. Autor „kościelnych starożytności” malborskich sądził, że obraz ten do połowy XVII w. znajdował się w kaplicy bramnej. Później został on przeniesiony do fary, gdzie początkowo umieszczono go w górnej części ołtarza głównego, następnie zaś w ołtarzu bractwa różańcowego. Stopniowo pamięć o nim zanika, a jego dalsze losy pozostają nieznanne. Według drugiej hipotezy obraz z kaplicy bramnej, zniszczony w czasie pierwszej wojny szwedzkiej (1626–1629), został odnowiony (1639) i umieszczony w kaplicy zamkowej. Również i on zaginął w 1945 r., ale zachowały się jego fotografie.

Labuda, rozwijając pogląd Schmida, sądzi, że obraz reprezentował typ Matki Boskiej Pokornej, ukształtowany w pierwszej połowie XIV w. we Włoszech. Widoczne są również wzory czeskie z drugiej połowy tego stulecia i wówczas, w końcu trzeciej ćwierci, mógł on zostać namalowany. Ze sposobu ukształtowania płaszcza, znanego od lat dwudziestych XV w., można wnosić, że w latach trzydziestych–czterdziestych obraz został poprawiony. Przy renowacji obrazu około 1639 r. malarz wprowadził nowe motywy, znane dla tego okresu („chusta w dłoniach Marii”, „wyolbrzymiony atrybut jabłka królewskiego”, sposób przedstawienia „sylwetki dziecka i gest podtrzymującej go Matki”)⁴⁸.

W rezultacie A.S. Labuda, biorąc pod uwagę czas powstania obrazu, jak też argumenty anonima warmińskiego, nie wyklucza istnienia kaplicy maryjnej na południowym przedmieściu Malborka już przed 1410 r.⁴⁹ Należy jednak zauważyć, że nie ma pewności, iż obraz ten od początku przeznaczony był dla (hipotetycznej) kaplicy malborskiej, a zatem jego chronologia nie musi pozostawać w ścisłym związku z czasem jej powstania.

Oprócz tych źródłowych niejednoznaczności, które przedstawiono wyżej, przeciwko wczesnemu powstaniu ośrodka kultu maryjnego przed Bramą Przewozową lub też na Bramie Przewozowej przemawia fakt, że jej nazwa nie uległa zmianie do połowy XVI wieku⁵⁰.

⁴⁶ J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*, nr 27.

⁴⁷ A.S. Labuda, *Zaginione, nieodnalezione. O obrazie Matki Boskiej Pokornej z Malborka oraz o predelli ołtarza św. św. Piotra i Pawła z kościoła Mariackiego w Gdańsku*, w: „Żeby wiedzieć”. *Studia dedykowane Helenie Malkiewiczównie*, red. W. Walamus, M. Walczak, J. Wolańska, Kraków 2008, s. 81–91.

⁴⁸ A.S. Labuda, *Zaginione, nieodnalezione*, s. 88–89.

⁴⁹ A.S. Labuda, *Zaginione, nieodnalezione*, s. 90.

⁵⁰ W. Długokęcki, *Kaplica*, s. 71.

KULT NAJŚWIĘTSZEJ MARIII PANNY W MIEŚCIE MALBORK W ŚREDNIOWIECZU

STRESZCZENIE

Powstanie i rozwój kultu maryjnego w średniowiecznym Malborku związane były nie tylko z zakonem krzyżackim i jego malborskim domem głównym, ale też z miastem. Zapewne pierwotnie nazywało się ono miastem Świętej Marii (*civitas Sanctae Mariae*, niem. Marienstadt), ale ostatecznie nazwa ta została zastąpiona przez nazwę zamku (*civitas castris Sanctae Mariae*). Także kościół parafialny nosił pierwotnie wezwanie maryjne, poświadczone w 1416 r., a współpatronem był najprawdopodobniej św. Jan Ewangelista (1669). Bardzo ważnym elementem malborskiego kultu maryjnego była kaplica na Bramie Przewozowej, zwanej też później Bramą Mariacką, wzmiankowana po raz pierwszy w 1443 r., a uposażona w 1448 r. przez wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena. Patronat nad tą kaplicą został przekazany miastu (1448). Geneza tej fundacji wiąże się najpewniej z wydarzeniem opisanym w liście rzemieślników malborskich i mieszkańców przedmieścia z dnia 24 grudnia 1443 r., skierowanym do wielkiego mistrza. W opinii autorów listu modlitwy i prośby kierowane do Boga za pośrednictwem Najświętszej Marii Panny uratowały bowiem przedmieście, a przede wszystkim samo miasto, od zniszczenia przez pożar. Natomiast dostępne dzisiaj wzmianki źródłowe nie pozwalają na ustalenie, czy wcześniej na południowym przedmieściu Malborka znajdowała się kaplica maryjna.

THE CULT OF THE BLESSED VIRGIN MARRY IN THE CITY OF MALBORK IN THE MIDDLE AGES

SUMMARY

The origins and development of the Marian cult in medieval Malbork were not only linked to the Teutonic Order and its Malbork main house, but also to the city. It was probably originally called the city of Saint Mary (*civitas Sanctae Mariae*, German: Marienstadt), but this name was eventually replaced by that of the castle (*civitas castris Sanctae Mariae*). The parish church also originally bore a Marian invocation, attested in 1416, and the co-patron was most probably St John the Evangelist (1669). A very important element of the Malbork Marian cult was the chapel at the Carriage Gate, also later known as St Mary's Gate, first mentioned in 1443 and endowed in 1448 by Grand Master Konrad von Erlichshausen. The patronage of this chapel was transferred to the city (1448). The genesis of this foundation is probably linked to an event described in a letter from Malbork craftsmen and suburban residents to the Grand Master dated 24 December 1443. According to the letter's authors, prayers and petitions addressed to God through the intermediary of the Blessed Virgin Mary saved the suburb, and above all the city itself, from destruction by fire. However, the source records available today do not make it possible to establish whether there was a Marian chapel in the southern suburb of Malbork earlier.

DER KULT DER HEILIGEN JUNGFRAU MARIA IN DER STADT MALBORK IM MITTELALTER

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ursprünge und die Entwicklung des Marienkults im mittelalterlichen Malbork sind nicht nur mit dem Deutschen Orden und seinem Malborker Stammhaus verbunden, sondern auch mit der Stadt. Wahrscheinlich hieß sie ursprünglich Marienstadt (*civitas Sanctae Mariae*), doch wurde dieser Name später durch den der Burg (*civitas castri Sanctae Mariae*) ersetzt. Auch die Pfarrkirche trug ursprünglich eine 1416 bezeugte Marienverehrung, und der Mitpatron war höchstwahrscheinlich der heilige Johannes der Evangelist (1669). Ein sehr wichtiges Element des Malborker Marienkults war die Kapelle am Kutschentor, später auch Marientor genannt, die erstmals 1443 erwähnt und 1448 von Hochmeister Konrad von Erlichshausen gestiftet wurde. Das Patronat über diese Kapelle wurde der Stadt übertragen (1448). Die Entstehung dieser Stiftung hängt wahrscheinlich mit einem Ereignis zusammen, das in einem Brief der Malborker Handwerker und Vorstadtbewohner an den Hochmeister vom 24. Dezember 1443 beschrieben wird. Den Verfassern des Briefes zufolge bewahrten Gebete und Bitten, die durch die Vermittlung der Heiligen Jungfrau Maria an Gott gerichtet wurden, die Vorstadt und vor allem die Stadt selbst vor der Zerstörung durch Feuer. Anhand der heute verfügbaren Quellen lässt sich jedoch nicht feststellen, ob es in der südlichen Vorstadt von Malbork bereits früher eine Marienkapelle gab.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła:

- Archiwum Państwowe w Gdańsku, archiwum miasta Malborka, 508, 1328.
Geheimes Staatsarchiv, Preussische Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. HA., Staatsarchiv Königsberg, Pergamenturkunden, Schieblade XV, 34, 35, XIV, 4.
Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomtur für die Jahre 1410–1420, hg. v. W. Ziesemer, Königsberg 1911.
Codex diplomaticus Warmiensis oder Urkunden und Regesten zur Geschichte Ermlands, hg. v. C.P. Woelky, Bd. III, Braunsberg 1874.
De primordiis ordinis Theitonici narratio, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. I, Leipzig 1861.
Johann von Posilge, *Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419) zugleich mit des auf Preussen bezuglichen Abschnitten aus der Chronik Detmar's von Lübeck*, hg. v. E. Strehlke, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. III, Leipzig 1866, s. 13–399.
Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409, hg. v. [E.] Joachim, Königsberg Pr. 1896.
Preussisches Urkundenbuch, Bd. I, 1, hg. v. [R.] Phillipi, [C.P.] Woelky, Königsberg i. Pr. 1882.
Preussisches Urkundenbuch, Bd. I, 2, hg. v. A. Seraphim, Königsberg Pr. 1909.
Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert, Bd. II, 1438–1467, hg. v. E. Weise, Marburg 1955.

Opracowania:

- Bender J., *Ueber Zantir*, ZGAE 2(1861–1863), s. 192–226.
- Biskup M., Labuda G., *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988.
- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967.
- Bludau A., *Gab es im Ermland eine husitische Bewegung*, ZGAE 22(1926), s. 39–60.
- Długokęcki W., *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004.
- Długokęcki W., *Kaplica i wikaria Najświętszej Marii Panny na Bramie Przewozowej w Malborku w średniowieczu*, w: *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, pod red. B. Śliwińskiego, „Studia z dziejów średniowiecza” nr 10, Malbork 2004, s. 61–73.
- Dygo M., *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich w XIX–XV w.*, ZH 52/2(1987), s. 237–268.
- Eichhorn A., *Geschichte der ermländischen Bischofswahlen*, ZGAE 1(1860), s. 93–190.
- Górniewicz H., *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980.
- Gumowski M., Haisig M., Mikucki S., *Sfragistyka*, Warszawa 1960.
- Herrmann Ch., *Mittelalterliche Architektur im Preussensland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg 2007.
- Kwiatkowski S., *Klimat religijny w diecezji pomezjańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dekadach XV wieku*, Toruń 1990.
- Labuda A.S., *Zaginione, nieodnalezione. O obrazie Matki Boskiej Pokornej z Malborka oraz o predelli ołtarza św. św. Piotra i Pawła z kościoła Mariackiego w Gdańsku*, w: „*Żeby wiedzieć*”. *Studia dedykowane Helenie Małkiewiczównie*, red. W. Walamus, M. Walczak, J. Wolańska, Kraków 2008, s. 81–91.
- Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, pod red. M. Biskupa, R. Czai, Warszawa 2008.
- Powierski J., *Chronologia początków Malborka*, ZH 44/2(1980), s. 5–32.
- N.N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für Diocese Ermland” 38(1906).
- Rosenberg B.M., *Marienlob im Deutschordenslandes Preussen. Beiträge zur Geschichte der Marienverehrung im Deutschen Orden bis zum Jahre 1525*, w: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden im Einzeldarstellungen*, hg. v. K. Wieser OT, Bad Godesberg 1967, s. 321–337.
- Rozynkowski W., *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państw zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006.
- Szczepański S., *Pomezania pruska. Dzieje osadnictwa w XIII–XV wieku*, Olsztyn 2016.
- Schmid B., *Die Befestigungsanlagen der Marienburg*, „Altpreussische Forschungen” 5(1928), s. 51–78.
- Tidick E., *Beiträge zur Geschichte der Kirchen-Patrozinien im Deutschordenslande Preussen bis 1525*, ZGAE 22(1926), s. 343–364.
- Voigt J., *Geschichte Marienburgs*, Königsberg Pr. 1824.
- Zachara M., *Maryja: VI. Kult*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XII, Lublin 2008, k. 33–37.